

JORDANS ARKÆOLOGI FRA SENBRONZEALDEREN TIL DEN HELLENISTISKE PERIODE

JOHN STRANGE

I det Gamle Testamente er der en række henvisninger til begivenheder, der har fundet sted i Østjordanlandet, og som strækker sig fra tiden før indvandringen, o. 1200 f.kr. ifølge den gængse opfattelse, og ned til efterreksilsk tid. Disse henvisninger rejser naturligt spørgsmålet, hvordan Østjordanlandets, idag kongeriget Jordan, og det sydvestligste Syriens, arkæologi og historie opfattes idag, hvis man ser bort fra det bibelske materiale, som alle idag er enige om er i hvert fald mangetydigt og langt senere end de begivenheder der skildres.

I det følgende skal jeg forsøge at beskrive Jordans arkæologi, idet jeg her delvis inddrager Hauran, området på begge sider af Jarmuk øst for Jaulan/Golan, og jeg skal også forsøge at skitsere den historiske udvikling, således som den kan rekonstrueres fra fra skriftlige og materielle levn.

Allerførst lidt om landskabet, som naturligt deles i 5 dele:

- 1) Det nordlige Jordan, fra Hauran til bjergene syd for Jerasj;
- 2) Det centrale Jordan, syd derfor ned til Wadi Hasa;
- 3) Det sydlige Jordan, syd for Wadi Hasa;
- 4) Jordandalen, fra Tell el-Shuna North til Det døde Hav; og
- 5) Ørkenen i Øst.

Fra Jordandalen stiger man brat op til en række forholdsvis lave bjerge, en forlængelse af Antilibanon, og derfra skråner terrænet så svagt nedad, som man bevæger sig mod øst; efterhånden går man over i den syro-arabiske ørken, der fortsætter helt til Eufrat. Kun i syd er der høje bjerge.

Klimaet svarer til Vestjordanlandets klima med regntid og tørketid. Vigtigt er det, at 2000 mm regnkurven, som er grænsen for "dry farming", løber i Jordan og afskærer beboelse fra den største del af landet, kun den nordvestlige del synes at være beboet konstant, og i perioder de vestlige bjerge i syd.

Fra o. 1600, før Senbronzealderen begynder, bliver klimaet mere tørt end i Mellebronzealderen, og denne relative tørke kulminerer o. 1200, hvorefter klimaet bliver mere fugtigt igen. Senere indtil og med Hellenismen, er der ikke større klimaforandringer. Periodiseringen er den kendte fra Vestjordanlandet, dog med visse modifikationer.

Senbronzealderen begynder med en overgangsperiode, der varer ca 100 år, ca. 1600 til 1500, og den egentlige senbronzealder begynder efter min mening definitorisk med den egyptiske erobring og åbning af landet, idet senbronzealderens virkelige kendemærke er den store internationalisering fa Levanten. Denne erobring finder sted i Hatshepsuts dødsår, i Tutmosis III's 22 år. Han regerede sammen med hende 1479-57 efter den lave kronologi, som nu synes at være den rimeligste, eller i året 1457. Men altså efter en overgangsperiode med undergang af mellebronzen.

Senbronzealderen slutter tilsvarende med Egyptens tilbagetrækning. Denne tilbagetrækning skete sandsynligvis ikke på samme tid overalt i landet, men de offentliggjorte fund er ikke tilstrækkelige til at påvise dette i enkeltheder. Slutningen af senbronzen er derfor også en overgangsperiode, som kan ses fx i Jordandalen på Tell es-Sa' idijje og i højlandet på Tell el-Fukhar. Men man har i hvert fald et godt kronologisk udgangspunkt i templet i Deir Alla i Jordandalen. Dette tempel er ødelagt ved slutningen af perioden, og der er ikke senere materiale end senbronze IIB, d.v.s. ikke senere end Mykensk IIB og dens lokale efterligninger. I ødelæggelseslaget lå en fajancevase med en kartouche med Tewosret eller Tausert som regerede 1188-86, en meget præcis

terminus a quo. På Tell es-Sa'idi er der i stratum XII et ægyptisk palads, sammen med en gravplads med ægyptisk indflydelse og med mulige spor af havfolk. Dette er slutningen på senbronzen, d.v.s. engang henimod 1150. På Tell el Fukhar var der et palads, der blev ødelagt i en voldsom brand, efter at det havde været beboet af besættelse i en periode efter slutningen af senbronze. I det næste lag, eller rettere i et fyldlag under et jernaldergulv, er der fundet et filistæisk skår. Dette giver en terminus a quo for dette lag o 1150. Altså 1550/1475 til 1200/1150, hvis altså filistrene regnes at tilhøre overgangsperioden.

Denne periode følges traditionelt af Jern I, men jeg vil hellere regne overgangsperioden SB-Jern II som én lang overgangsperiode, idet der ikke synes at være nogen egentlige statsdannelse i denne periode. Perioden går til 1000/900 eller senere i nogle dele af landet.

Jern II deles som regel i IIA og IIB, der går til Babylonernes erobring, efterfulgt af Jern II C, som varer til Hellenismen, begyndende med Alexanders erobring. Endelig erobrer Pompejus landet, og en ny tid begynder. Men der er problemer med overgangen fra Jern IIA til IIB. Man kunne godt hævde, at Assyriernes erobring er det store skel mellem de to perioder, i hvert fald i nord.

Jeg har gjort ekstra meget ud af afgrænsningen af Senbronzealderen, fordi den er vigtig når man sammenholder med Vestjordanlandet eller det egentlige Palæstina, og ikke mindst sammenholder den arkæologiske viden med de bibelske tekster og de historiske rekonstruktioner, som har bygget på dem.

Settlement pattern

Allerførst skal der manes til forsigtighed. Udforskningen af Jordan er relativ ung, den begynder først for alvor efter Juni-krigen, hvor en række arkæologer flyttede over, fordi det ikke længere var muligt at grave vest for Jordan. Dels var det i forvejen vanskeligt at arbejde i Israel, hvor man udmærket kunne selv, og hvor arbejdskraften var dyr, dels var det nu umuligt at grave i de besatte områder. Jordan havde derimod en ekstra fordel: det var terra incognita, og man kunne være sikker på, at man ville finde noget interessant. Det meste man kendte var det sene romerske, byzantinske og ommajadiske, de tidligere perioder var ret ukendte. Men efterhånden er der en del udgravninger foretaget der, omend der endnu ikke er ret meget publiceret. For senbronzealderens vedkommende er det således kun templet i Deir Alla, og udgravninger på Baqa', en slette nordvest for Amman, der er endeligt publiceret, endvidere visse områder fra Pella. Så er der selvfølgelig mange grave rundt omkring, der er publiceret. Så en stor del af analyserne må laves på ikke ordentligt publiceret materiale og på surveys, d.v.s. indsamling af overfladelevn uden en gravning i dybden.

Og det er her vanskelighederne kommer. Hvis der skal laves en ordentlig keramik-kronologi, kræver det længere serier af keramik, der er stratigrafisk udgravet på det samme sted, så man kan se en tidsfølge; det er ikke nok med nogle typer fra en periode fra et sted, og andre typer fra andre perioder et andet sted. For eksempel giver grave altid et meget stort materiale, men for det første er det altså løsrævne fund, der ikke står i en stratigrafisk kontekst, dels er det ikke altid de samme typer, der findes i grave som ved udgravning af beboelser og ved overfladefund, og i hvert fald ikke i samme proportioner.

Det er således interessant, at den såkaldte collared-rim-jar fra slutningen af bronzealderen og begyndelsen af jernalderen, som har spillet en så stor rolle i diskussionen om Israels oprindelse, nu er i fokus i en strid om, hvornår Edoms bebyggelse opstod. Finkelstein, som kender typen udmærket fra Silo, og som har studeret den, benytter denne keramik til at hævde, at Edom var beboet i hvert fald fra begyndelsen af jernalderen og muligvis endda fra slutningen af bronzealderen, idet han mener, at når den findes i Edom, må den være fra nogenlunde samme tid som de tidligere. Bienkowski, hævder imidlertid efter at have gravet der i mange år (Tawilan, Bosra, Umm el-Biyara), og for nylig to sites lige syd for Wadi Hasa, at Edom først var beboet i Jern II. Som sagt hænger Finkelsteins datering på, at man i Edom har fundet collared-rim krukke. Men det har efterhånden vist sig, at der er en betydelig variation i keramikken fra de forskellige regioner, og det er jo velkendt hvor geografisk splittet Palæstina er på begge sider af Jordan, man behøver blot se på et kort for at forstå det. Så krukke fra Edom kan godt være 3-400 år yngre end krukke fra Silo, skønt de ligner

hinanden til forveksling, i hvert fald på billeder. Der er tale om en metodefejl hos Finkelstein, den keramik, Bienkowski taler om, er fundet i stratigrafisk kontekst fra Jern II, og denne stratigrafiske kontekst har selvfølgelig større vægt end løsrævne paralleler fra et andet område. Og for nylig har det vist sig, at der ved Tell Numeiri er fundet en sekvens af keramik, der beviser dette. Altså er det svært at datere isolerede fund af keramik fra forskellige steder. Desuden er det velkendt, at man finder det, man søger efter, en arkæologisk variant af evangeliets ord: "Søger, så skal I finde"; og endelig er der ikke så mange systematiske surveys endnu, og de undersøgelser der er, viser en hældning mod jernalder og den klassiske periode, blandt andet fordi de senere perioder ligger længst oppe, og tit effektivt dækker de tidligere perioder.

Men med alle forbehold er der fra TB registreret 1102 sites, fra MB 290, fra SB 295, fra Jern I-II (overgangsperiode og jern) 1614, fra Rom. 2306 og fra Byz. tid 2299 sites. Tallene stammer fra et nyttigt indeks, JADIS, der samler alt det tilgængelige materiale statistisk, men som altså skal benyttes med forbehold. (The Jordan Antiquities Database and Information System (ed. G. Palumbo) Amman 1994).

I senbronzetiden var antallet af bebyggelser ret lille. Endvidere er beboelsen koncentreret i den vestlige og nordlige del af landet: Nordlige Jordan 117 sites; Centrale Jordan 139 sites; Sydlige Jordan 14 sites (det sidste tal er fra JADIS og er forkert; det sydlige Jordan var tomt, kun beboet af Shasu - nomader); Ørkenen tom; og Jordandalen, 128 sites, men det indeholder også en del af bjergene, i selve dalen er der i den nordlige del kun 6 sites beboet ud af 106 undersøgte, og den sydlige del kun 15 sites beboet ud af 118 undersøgte.

Antallet af sites er væsentlig mindre end i mellembronze-alderen. Kun omkring Jerash ser vi en mindre forøgelse af antallet af sites. Aftagelsen af beboelsen skyldes vel en kombination af egyptisk rovdrift på landet og den tiltagende tørke.

Nordpå i Hauran er billedet det samme, selv om vi ved meget lidt om det syriske Hauran, der ikke er blevet undersøgt grundigt. Mere ved man om Jaulan/Golan. Men der er tale om en nedgang i beboelse fra MB-SB, en mindre opgang i løbet af SB, en stor forøgelse fra Sb til Jern med et meget stort antal bebyggelser men nogle opgivet. Fra Jern I (Overgangsperioden til Jern II finder man en indskrænkning i beboelsen, færre bebyggelser, men befæstet.

Og så er der en total en katastrofe ved slutningen af Jern II, hvorefter landet er øde, men er det efter 700 (assyernerne) eller 600 (Babylonerne) ? Jeg kan ikke se det fra materialet. Og så en genoplivelse og vældig forøgelse af antallet af bosættelser i Hellenistisk tid.

Senbronzetiden

I Senbronzetiden var Jordan som sagt under egyptisk kontrol. Men denne kontrol var ikke stærk det meste af tiden. Vi ved fra Tutmosis III's lister fra Karnak, at han gennemførte felttog der, idet en del af navnene er fra Jordan (nos. 89-101), selvom man skændes om identificationen af de fleste af navnene. Og fra Soleb i Nubien findes indskrift fra Amenofis III (1390-52), som nævner smt i Shasu, yhw i Shasu trbr i Shasu, men heller ikke de kan identificeres. Senere nævnes en del jordaniske navne i Amarna-brevene, men det synes som om den egyptiske kontrol - ligesom i vestjordanland, har været svag, og at man har koncentreret sig om at holde handelsvejene fri.

Men dette ændres med Ramessiderne o. 1300. I Luxor giver en liste fra Ramses II asiatiske navne med Moab som en stat, og et relief viser fanger fra Moab. Steler fra Bet Shan nævner Seti I's og Ramses II's felttog, og så langt nordpå som Tell el Shihab ved Jarmuk har man fundet en sejrstele fra Seti I, og ved Deraa en sejrstele fra Ramses II, begge ved vejen til Damaskus. Dette er samtidig med begyndelsen af senbronzetiden IIB, hvor vi har en række paladser, blandt andet paladset på Tell el Fukhar, potentielt det største palads fra denne tid i Jordan, paladset i Pella, store fæstningsværker i Irbid, og måske allervigtigt egyptiske guvernør-paladser (bygget med egyptisk teknik med lerteglsfundament i stedet for stenfundament) på Tell el-Sa' idijje. D.v.s. at der er tale om en egentlig okkupation, ligesom også i vestjordanlandet iøvrigt.

Graden af egyptisk indflydelse kan ses på Balu'a-stelen, som er et egyptianiserende arbejde lavet af en lokal kunstner, sandsynligvis fra det ældste kongedømme i Moab, som hvis man skal tro stelen

må være Shasu-baseret. Syd for Moab, d.v.s. syd for Wadi-Hasa var der ikke nogen bofaste mennesker, kun nomader.

Egypternes interesse var først og fremmest at holde vejene åbne og undgå ubehagelige overraskelser som en ny Hyksos-invasion, men også at tappe landet for, hvad det kunne give med handel eller tribut; det gjalt slaver og korn, og i hvert fald olie og vin, som billeder, tekster om handel med Asien og fundmønsteret af the collared-rim-jars viser. Disse krukker findes i udstrakt grad i Jordan og i Vestjordanlandet og er fundet i et mønster, der sammen med byggeri og metalfund i grave tyder på en højt organiseret olieindustri eller vinindustri, der samlede varerne, førte dem til kysten og derfra eksporterede dem, sandsynligvis mest til Egypten. Derimod var der ikke udnyttelse af landets rige kobberlejer i Wadi Feinan, som havde været udnyttet i TB. De blev først udnyttet igen langt senere. Det er bemærkelsesværdigt ikke mindst med tanke på udnyttelsen af kobberet i Timna på den anden side af Wadi Araba, og det viser efter min mening, at Egypterne helt holdt sig fra Edom. Landet Edom er dog nævnt i egyptiske tekster, Pap. Anastasi fra Merenptahs tid (1213-1203), og muligvis i en liste fra Tutmosis III's tid (1457-25), og landet Seir under Amenofis III (1390-52), hvis der dog ikke er tale om et vestjordsk Seir (nævnes sammen med Gat-Karmel), men i hvert fald under Ramses II (1279-1213) og i Pap. Harris fra Ramses III's tid (1184-53).

Importen har også været stor, varer fra Mesopotamien, Syrien og ikke mindst Cypern og Ægæis findes overalt, og selv varer fra Egypten fandt vej.

Landet var i denne senbronzen altså sparsomt bebygget, men på den anden side var der velhavende byer, særligt i nord og i Jordandalen, jeg kan her nævne Tell el-Fukhar (muligvis Zarqu i Amarna-brevene), Irbid, og Tell el-Husn, landets største tell i nord, Tel el-Sa'idiije, Der Alla og Tel Abu Kharaz i Jordandalen, og Sahab sydøst for Amman. Selve Amman ved vi desværre ikke meget om fra denne tid, skønt der er påvist grave der, og lag fra perioden på de øverste to plateauer. Men også i Moab, f.eks. Jalul, Tell el-'Umeyri, og Balua. Ved Lehun så langt sydpå som nordkanten af Wadi Hasa blev der fundet en landsby.

Landet var sandsynligvis organiseret som bystater under egyptisk kontrol. Det er det billede man får fra Amarna-brevene. Statsdannelse findes utvivlsomt også, selvom de er små, i den sene del af perioden i Amman og i Moab (Balua-stelen).

Arkitekturen er ikke særlig bemærkelsesværdig, kun skal tre steder nævnes på grund af deres særlige karakter. Ved Amman fandtes et kvadratisk tempel, grundlagt på rige indvielsesofre med et centralt rum med et alter, det var efter fundet af et krematorium, og manglen på andre bygninger at dømme et sted hvor nomader samlede og kremerede deres døde, stedet er bemærkelsesværdigt for den store mængde af importvarer fra hele senbronzen. Et lignende kvadratisk tempel er fundet ved Umm ed-Dananir, men dette synes ikke at være forbundet med kremering.

Det tredje sted er Deir Allah, der også er bemærkelsesværdigt fordi der heller ikke her er nogen egentlig bosættelse ved det ret store langhustempel, der oprindeligt var bygget i SB I og eksisterede til slutningen af perioden, ødelagt af jordskælv. Der var en række lagerrum knyttet til templet, med fine importvarer, fin keramik, og flere lertavler med en lokal skrift, der endnu ikke er identificeret. Der er muligvis tale om et arkiv. Selve stedet synes at have været et tempel ved en markedsplads, hvor varer fra vestjordanlandet og fra Jordan blev udvekslet. Begge steder synes at stemme godt overens med et tyndt befolklet Jordan, hvor der til gengæld er mange nomader.

Keramikken er en fortsættelse af keramikken fra mellembronzen, men i løbet af perioden sker der to ting, dels bliver hjulpolerinegn afløst af bemaling, muligvis fordi det hurtige hjul går ud af brug efterhånden, dels går man, sammenhængende med dette, over til i stigende grad at fremstille keramikken med pølsemetode.

Endelig lidt om skrift, ved siden af forsøget med alfabetisk skrift, som man ser i Deir Alla, er der fundet ægyptisk skrift og så selvfølgelig kileskrift, som må have været det almindelige skriftsprog i perioden.

Hvis man skal opsummere, var Jordan i SB under egyptisk herredømme, var mest beboet i nord, og var tomt syd for Wadi Hasa. Der var ret store byer og visse statsdannelse, og Jordan var en del af den internationale koine, der kendetegnede Levanten og det østlige Middelhav i perioden.

Overgangsperioden

Ved slutningen af perioden forlod egypterne landet. Først plateauet. I hvert fald ser vi ved Tell el-Saidijje, at der ved den egyptiske guvernørs residens og et andet palads stadig er aktivitet der. En gravplads har en særegen begravelsesskik i store collared rim jars, som man har forbundet med havfolkene, og man har ment, at der var tale om mamlukker eller lejetropper. Det ligger ikke langt fra Bet Shan, hvor der var egyptisk garnison og havfolk helt ned i 10de årh. Det ser ud som om, at i denne del af Jordandalen fortsætter den egyptiske dominans langt ned i tiden, med en vis international kontakt. På Tell Mazar er der således fundet importeret keramik fra Fønikien og fra Egypten fra 11te årh., og i 10de årh. er der en stor bygning omkring en gårdsplads med kultisk præget keramik. Og ved Deir Alla er der hele 12 faser (altid afhængig af, hvor nøjagtigt udgraveren arbejder, og hvordan han publicerer materialet) med bronzeproduktion og filistæisk keramik. (Det er idag min opfattelse, at filisterne i det hele taget blev bosat af egypterne, og at de filistæiske byer langt ned i tiden var underlagt den egyptiske konge, ligesom småkongerne i Amarna-tiden).

På Tell el-Fukhar kan man se, hvad der sker på plateauet. Paladset bliver forladt og overtaget af bosættelse, og efter en periode, vi ved ikke endnu hvor længe, går det til grunde ved en brand, muligvis i forbindelse med et jordskælv (jfr. Deir Alla). Umiddelbart efter ødelæggelsen, med fundamentene direkte ned i de øverste lag af de mure, der stod tilbage med ødelæggelseslag imellem, byggede man så en landsby. Vigtigt er det at slå fast, at det var den samme befolkning som i bronzealderen. Det kan man på keramikken, der fortsætter formerne og typerne fra senbronzalderen. Det var de samme typer, der dog blev videreudviklet. Men der er ikke noget brud. Kun er der ikke mere nogen importvarer. Her brugte man collared rim jars til noget nyt: de blev anvendt så ovne - tabuner. En eller to fik bunden slået af, og med et hul i siden til indfyring blev de stillet omvendt og dækket med ler. Skikken findes også ved Jawa syd for Amman; måske afspejler det, at eksporten er ved at gå i stå, og at man derfor fandt noget nyt at bruge krukkerne til.

Denne landsby blev efter nogen tid afløst af en ny landsby med en lidt anden grundplan, men med genbrug af visse mure; denne landsby hører stadig efter den normale klassifikation til Jern I, men fra o. 1050 bliver Tell el-Fukhar forladt. Jeg gætter på, at det er på grund af, at der er tale om et grænseområde mellem nye stater - i nord Aram Damaskus og i syd Ammon.

Som jeg har sagt i begyndelsen er der overalt en vældig forøgelse af antallet af landsbyer. Særligt i nord i denne periode. Og nogen byer overlever, således Irbid, hvor der enda muligvis er en bymur, også Abila, Jerash. Længere sydpå nok i hvert fald Amman og Sahab, også Baqa` må nævnes. Og mod vest Hesban og Tell `Umeiri, sidste med et stærkt forsvarssystem, og fund af 90 collared-rim-pithoi, som fortsætter denne type langt ned i jernalderen. Fundene ligner fund fra egnen nord for Jerusalem i Vetsjordanlandet fra samme periode. Omkring Amman tror jeg, at der har været en statsdannelse, men jeg kan ikke bevise det. Ellers skulle denne være gået til grunde sammen med det øvrige ved slutningen af bronzealderen. Ligeledes i Moab, hvor vi har en række landsbyer og muligvis byer, Balu`a, Lehan, Aroer, Nimrin, spredt over hele plateauet.

Der er stadig ikke fast bosættelse i Edom syd for Wadi Hasa. Man mente, at man havde fundet nogle Jern I skår ved nogle sites lige syd for Wadi Hasa, men dette er på det seneste blevet totalt aflivet af Bienkowski, der har gravet på Ash-Shorebat og Khirbet Dubab. Der er fundet lidt TB I keramik, og der er mange faser fra Jern II på Ash Shorebat, mens Khirbet Dubab kun har lidt Jern II i fyldlag mens selve bebyggelsen er Nabatæisk-Romersk. Bienkowskis disput med Finkelstein er behandlet ovenfor.

For mig at se, kan man ikke, endnu da, skelne mellem forskellige grupper, således at man kunne sige, at der i visse egne var tale om Israellitter, f.eks. det senere Gilead. For eksempel, er der ikke tale om nogen "lede-fossil", hevrken det såkaldt israelittiske 4-rums-hus eller collared-rim-jar kan jo bruges.

Jern II

Med jern IIA opstår de egentlige transjordanske stater. Dette skal selvfølgelig ses i forbindelse med udviklingen af stater overalt i området, I Syrien opstår Aram-Damaskus, i vestjordanlandet Nordriget

Israel og sydriget Juda og i Jordan Ammon, Moab og Edom. Staterne synes ikke at være opstået på grund af ydre årsager, men vokser gradvist frem og kommer til fuld blomstring i denne periode. Hver for sig kan man se større byer omgivet af mindre byer, som øjensynligt er afhængige af de enkelte "hovedstæder". Hvis man laver et Rank-size diagram, viser det et klart billede, i hvilket større bycentre var omgivet af mindre byer. Hovedstaden i Ammon var Rabbat Ammon, som desværre ikke er udgravet systematisk med henblik på denne periode, det nuværende Amman; hovedstaden i Moab var Diban, det nuværende Diban; og hovedstaden i Edom var Bosra, det nuværende Buseira. Alle tre byer viser tydelige træk af at være hovedstad, der var svært befæstet, og med mange fund af luksusvarer; i Diban fandt man en vældig terrasse, hvor Meshas palads sandsynligvis har ligget. Amman lå mellem Zerqa som nordgrænse, ørkenen som østgrænse, og en sydgrænse som grænse til Moab, der lå omtrent ved en linie vest-øst fra nordenden af Det Døde Hav, på et vist tidspunkt kan den på grund af arkæologiske fund placeres mellem Hesbon og Jalul på nordsiden og med Khirbet al-Mudaina (hvor der er fundet en 6-rums port på sydsiden. Visse ting tyder på, at Baqadalen's vestlige bjergpas en overgang har været grænse mod israelitiske stammer mod nordvest, men til andre tider synes det, som om grænsen har været forskudt mod nordvest og har gået helt ud til Joran nord for Zerqa og har indbefattet Tell Mazar og Tell Sa'idijje. Edom lå syd for Wadi Hasa.

Det er vanskeligt at sige, hvor israelitterne har boet, hvis der overhovedet er tale om israelitisk beboelse øst for Jordan, ligesom det er vanskeligt at sige, hvor langt sydpå Aram-Damaskus har strakt sig. Jeg er dog tilbøjelig til at se grænsen ret langt mod nord, idet Tell el-Fukhar har været ubeboet i hele Jern II, ned til Jern II C, og dette kunne være, fordi der var tale om et grænseområde, da området er frugtbart nok og har båret denne by gennem bronzealderen. Samtidig har man fundet en vældig fæstning bygget af kyklopiske sten i Fedan ved Mafraq længere mod øst; det kunne være en grænsefæstning, hvad enten det er den aramæiske eller den jordanske side.

Man skal også huske på, at dette nordlige område blev grundigt hærget med deportationer i forbindelse med Assyriens felttog i 733-32, hvor det blev en assyrisk provins, jfr hvad jeg sagde i begyndelsen om antallet af bosættelser.

Samtidig kommer der regionale forskelle, som udvikler sig til "nationale" forskelle, hvis ikke det er for anakronoistisk at bruge det ord. Hvert område har sin egen gud, Milkom i Amman, Qemosh i Moab og Qaus eller Qos i Edom. Endvidere er der ud fra det epigrafiske materiale, som er rigeligt i denne periode, er der også både forskelle i skrift og sprog. I Amman bruger man et alfabet, som er afledt af det aramæiske alfabet, mens den moabitiske skrift er som den samtidige gammelhebraiske, og den edomitiske er en blandingsskrift med både aramæiske og hebraiske træk.

Af indskrifter skal fremhæves nogle enkelte.

Først og fremmest Bala'am-teksten fra Deir Alla. Den stammer fra 9de eller 8de årh og er en indskrift på en væg i et jernaldertempel. Den er dårligt bevaret, man ved ikke præcist, hvordan den skal sættes sammen; den har ikke punktuation mellem ordene men en række sjældne ord, og den er derfor ikke tydet sikkert; man kan ikke engang blive enige om, hvilket sprog den er skrevet på. Muligvis er den endda et aramæisk dokument, som stammer fra en tid, hvor Aram har domineret Jordandalen.

En anden indskrift er en monumentalindskrift fundet i Amman på citadellet fra 9de årh. Det er et fragment af en basaltstele med en indskrift, og den kan best lignes med Dan-indskriften (undskyld Niels Petes, Thomas og Fred!), og Meshastelen.

Denne er den vigtigste indskrift fra Jordan, fundet allerede i sidste århundrede i Diban, den gamle hovedstad i Moab. Den er skrevet af Mesha, som vi kender fra kongebøgerne, og den giver en noget anden version af historien end kongebøgerne. Dette er dog ikke stedet til at komme med en analyse.

En lang indskrift på en flaske fra o. 600, Siran-flasken er interessant, fordi den giver to kongenavne fra Ammon.

Endelig skal jeg nævne et seglaftryk fundet i Tell Umeiris administrationskompleks med en vinget skarabæ (jfr. lmlk-stemplerne i Juda) og med ejerens navn Ba'alyasha, muligvis den samme Ba'alis nævnt Jer. 40,14.

Også i keramikken er der forskelle, som gør, at man kan trække nogenlunde præcise grænser mellem landene.

Keramikken i jernalderen udvikler sig fra pølsefremstillede grove former fra overgangstiden, der endda er fattige på dekoration med maling, til gradvist at blive lavet på et langsomt hjul, og efterhånden går man mere og mere over til polerede varer, først stregpolering og efterhånden i Jern II B og C en meget gennemført og smuk hjulpolering. Kogekar laves dog med en anden teknik ved hjælp af forme, hvori man presser ler, en teknik, der er udviklet i bronzealderen, og som fortsætter i jernalderen uden ændring.

Også på anden måde viser den materielle kulturs forfining sig, f. eks. findes der mange steder kvaderstensbyggeri og protoioniske kapitæler. I Amman er der fundet en række hoveder og statuer af konger, flere med navn, så man har ret mange kongenavne, de er alle lavet i en egyptianiserende stil med atef-krone, men samtidig med tydeligt asiatisk klædedragt, som kan genkendes fra de egyptiske vægmalerier fra grave i senbronzen. Også anden glyptik skal nævnes f.eks. fremstillinger af dyr og fugle.

En særlig ting i Ammon skal fremhæves. Mange steder ses fæstninger, som endnu står som imponerende ruiner i landskabet, med kasematmure og fæstningstårne, næsten som en middelalderlig donjon. De stammer fra den periode hvor Assyrien havde Ammon som vassalstat.

Et kendetegn fra den sene bronzealder og jernalder i vestjordanlandet er de store systemer til sikring af vand, for eksemple, Hazor, Megiddo, Gezer, Jerusalem. Allerede i slutningen af bornzealderen finder vi også i Jordan et enkelt monumentalt anlæg, på Tell el-Sa'idijje, i forbindelse med den egyptiske guvernørs palads. Et andet stort anlæg er fundet i Hesban, hvor der ved toppen af tellen er udgravet et kæmpemæssig reservoir, der måler ca. 17 x 17 x 7 m, det rummer mere end man kan få i det ved naturlig regn, og man må have båret vand derop for at fylde det. Det er naturligt nok blevet sat sammen med Højsangen 7,4: "Dine øjne er som dammene i Heshbon".

Ammon og Moab har sin blomstringstid mellem 900 og 700, d., v.s i begyndelsen af perioden indtil den assyriske erobring, mens Edom har sin blomstringstid fra slutningen af 700-tallet til den persiske erobring. Navnlig skal man her huske, at edomitterne efter den assyriske erobring kunne vinde et handelsmonopol for transporterne til den råstofgrådige assyriske stormagt og senere var allieret med babylonerne.

Til slut skal det nævnes, at "Kongevejen", eller hvilket navn den har haft i Jordan i hvert fald eksistere fra jernalderen, og den er skriftligt bevidnet fra Nabonids tid (555-538).

Persisk tid

Denne regnes som sagt undertiden til Jern IIC, således har vi gjort det på Tell el-Fukhar. Man ved ikke meget om perioden. Politisk var Transjordan en del af det persiske imperium, i samme satrapi som Palæstina - Abarnari eller Eber Nari. Man må regne med, at landet var opdelt i mindre provinser ligesom landet vest for Jordan, men noget sikkert ved man ikke. Muligvis blev en del af landet styret af en jødisk familie - tobiaderne fra Birta, det nuværende 'Araq el-Emir, idet der er fundet aramæiske indskrifter med navnet Tobias, og ammonitten Tobias er nævnt i Nehemiasbogen (4,7; 13,4-8).

Der er ikke fundet - eller publiceret - meget materiale fra landet fra denne periode. Det skyldes givetvis, at der er så lidt publiceret, men vel sagtens også, at meget materiale fra denne tid er blevet ødelagt af senere hellenistisk og navnlig romersk-byzantinsk byggeri.

På flere steder, f.eks. Tell el-Sa'idijje og Tell Mazar i Jordandalen og Tell el Fukhar og Khirbet Mugheir ved Wadi Shellale, har man dog fundet en række siloer, kombineret med bygniger. Man kunne forklare disse som militære støttepunkter, der indsamlede korn fra omegnen og lagrede det, eller der kunne være tale om foder til kavaleri, de stammer fra den senere persiske tid, det 4de årh. og kunne være en del af et militært beredskab i forbindelse med den uro var var i Palæstina som optakten til Alexanders erobring. På Tell Mazar var der i perioden forud for disse siloer en række huse rundt om en gårdsplads med fund der kunne tyde på industri.

I syd ser det ud, som om bebyggelsen går tilbage i løbet af den persiske periode og meget af landet synes at have været uden for den persiske administrations kontrol. Alle de tre store edomitiske sites, der er blevet udgravet, Tawilan, Buseira og Umm el-Biyara blev forladt i perioden og i hvert fald ved begyndelsen af den hellenistiske periode, og Tell el-Kheleife ved Aqaba er forladt.

I forbindelse med sammenbruddet af jernalderkongerigerne ved slutningen af Jern IIB blev der mulighed for store folkeflytninger. En del edomiter flyttede vestpå, hvor de okkuperede landet så langt nordpå som syd for Bet Zur, og man finder edomitisk keramik og edomitiske templer i Negeb. Qitmit fra slutningen af Jern II C skal her nævnes. I Transjordan bliver edomiterne igen nomader, og bliver sandsynligvis blandet emd Nabatæere fra 4de årh. Nabatæernes oprindelse er dunkel, men de må være kommet fra egnene syd for Jordan i det nordlige Arabien, hvor man finder mange af de samme kulturtræk som de nabatæiske.

Det samme begynder muligvis at ske i Moab.

Hellenistisk tid

Vi ved, at Alexander erobrede Transjordan sammen med alt det andet kort før 330. Også at landet sammen med Vestjordanlandet tilfaldt Ptolemæerne; efter slaget ved Baniyas kom landet så under seleukidisk herredømme. Men så kommer vi ind i et stort mørke. For få år siden blev der endda skrevet en stor artikel i BASOR (?), hvor forfatteren, Houston Smith mente at kunne vise, at landet var stort set folketomt i perioden. Det syntes man dog ikke kunne passe, fordi Zenon papyri jo viste, at der var mennesker nok til økonomisk tiltag. Og Ptolemæus II genoprettede byen Rabbat Ammon under navnet Filadelfia.

Og der er der også siden fundet levn, der viser, at landet har været beboet. Dels fandt vi på Tell el-Fukhar en stor landejendom, som må stamme fra før 250, idet der er fundet import af græske fine varer, som også er fundet ved Dor, og som må dateres til før 250, og dels er der i gulvet fundet en mønet fra Ptolemaios III eller IV, altså fra før 203 (selv om en slidt mønt kan være deponeret langt senere. Men det vigtige er, at denne importerede keramik er fundet sammen med lokal keramik, som man hidtil har dateret til før-hellenistisk tid. Det betyder nemlig at en række typer kan føres længere ned, og det giver mulighed for at omdatere bygninger andetsteds i Jordan. En større bygning er fundet ved Amman ved ACOR, det amerikanske institut, og der er levn i Pella. Jeg tror, at man meget hurtigt vil påvise endog mange bebyggelser fra 3die årh.

Alligevel sker der noget nyt med seleukidernes overtagelse af magten i Jordan. For at tage det sydlige først for en gangs skyld. Nabatæerne var fast etablerede i landet allerede før 312, siden en af Alexanders generaler, Antigonus den Enøjede, fandt det umagen værd at gennemføre et plyndringstogt i 312, og de er tilstede selv i det nordlige Jordan i midten af det andet årh. iflg Zenon papyri. De var nomader, og de fik deres velstand ved at sidde på transithandelen fra det sydlige Arabien med først og fremmest røgelse og myrrha. Tidligt i det 2det årh. er der et kongedømme med en konge, Aretas I ca 170. O. 100 blever Petra bebygget, og Nabatæerne begynder at blive bofaste agerdyrkere.

I nord blev adskillige byer udviklet, enten nye byer eller nygrundlæggelser af de gamle. Der er tale om for eksempel Gadara, hvor man nylig har fundet de meget store og imponerende bymure, Gerasa, hvor det store Zeus-tempel og -alter blev bygget, Pella, Abila, og Esbus længere mod syd. Dette kendes også fra mønter. Alle disse byer var i livlig kontakt med verden udenfor Jordan, som det kan ses af de materielle fund, og som det jo også fremgår af litteraturen, der for eksempel nævner filosoffer og digtere (Meleager fra Gadara).

Også templet eller paladset ved Iraq al-`Amir, Qasr el-Abd, hvor Tobiaderne herskede skal nævnes, ikke mindst på grund af den hellenistiske skulptur man finder her.

Alt tyder således på, at Jordan, bortset fra den særlige udvikling i syd med Nabatæerne, blev en fuldguldig del af den hellenistiske kultur i det seleukidisk rige.

Men landet fik sig et knæk med Nabatæernes fremtrængen sydfra, og det aggressive hasmonæiske kongedømmes ekspansionspolitik i nord, flere byer, f.eks. Pella og Gadara blev

ødelagt. Med seleukidernes nedgangsperiode blev landet derfor åbnet for ny politisk indtrængen, som Romerne blev dem, der udnyttede.

Litteratur

Bartlett, J. R.

1989 *Edom and the Edomites*, Sheffield.

Herr, Larry G.

1997 "The Iron Age II Period: Emerging Nations", BA 60, 114-183.

Homés-Fredericq, D. and H. J. Franken

1986 *Pottery and Potters, Past and Present*, Tübingen.

Homés-Fredericq, D. and Hennesy, J. B.

1989 *Archaeology of Jordan II, 1-2: Field Reports, Survey and Sites*. Alladica Suppl. 7-8, Leuven.

Hübner, U.

1992 *Die Ammoniter. Abhandlungen des DPV*, Wiesbaden.

Meyers, Eric M. (ed)

1997 *The Oxford Encyclopedia of the Archaeology of the Ancient Near East*, Volume 5, 226-243:
"Transjordan".

Strange, J.

"The Late Bronze Age", Russell Adams, Piotr Bienkowski, and Burton MacDonald, *The Archaeology of Jordan*, Chapter 8, Sheffield (under udgivelse).

Timm, S.

1989 *Moab Zwischen den Mächten. Ägypten und Altes Testament 17*. Wiesbaden.